

DE MENORA IN WOORD EN BEELD

Een studie over de vorm, functie en betekenis
van de menora in het Oude Testament
en de latere symboliek

door
Trudy Labuschagne

DE MENORA IN WOORD EN BEELD

Een studie over de vorm, functie en betekenis
van de menora in het Oude Testament
en de latere symboliek

door
Trudy Labuschagne

Doctoraalscriptie Oude Testament
Faculteit der Godgeleerdheid
Rijksuniversiteit Groningen
maart 1993

Begeleider: Prof.dr. C.J. Labuschagne
Meelezer: Prof.dr. A.S. van der Woude

N.B. Niets uit deze scriptie mag verveelvoudigd of openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de schrijfster.

VOORWOORD

De menora is al eeuwenlang een typisch en herkenbaar joods symbool. Maar wat betekent de menora eigenlijk, wat is haar functie en hoe komt ze aan haar uitgesproken herkenbare vorm? Wat is de relatie tussen de 'tabernakel-menora' en de zgn. 'menorastructuur' in oudtestamentische teksten? En ten slotte, waarom is het zo'n belangrijk symbool geworden? Allemaal vragen die ik graag wilde uitzoeken. Dat mijn afstudeerscriptie dan over 'de menora' zou gaan, wist ik al in september 1989. Vandaar dat ik een exegetisch-onderdeel van mijn hoofdvak Oude Testament ook al in die richting heb gezocht. 'Tabernakel, tempel en wat daarbij hoort (aan de hand van Ex. 40, Num. 8,1-4 en 9,15-23 en 1 Kron. 28,1-29,19)' werd de titel van het in november van dat jaar afgeronde exegetisch-verslag. Dat mijn vader mijn scriptiebegeleider zou worden, stond voor mij ook al vast, omdat ik door hem geïnspireerd was tot de logotechnische benadering van oudtestamentische teksten. Na het afronden van mijn beide bijvakken ben ik in april 1991 begonnen aan het onderzoek voor mijn scriptie. In deeltijd, want ik was inmiddels moeder geworden van een dochter. En na de geboorte van ons tweede kind, een zoon, heb ik deze scriptie kunnen afronden. Het viel niet altijd mee om naast mijn gezin door te blijven gaan met de studie, maar mede door de steun van Johan is het toch gelukt. Een speciaal woord van dank is bestemd voor Berd en Aviva, die mij geholpen hebben met de vertaling van enkele (modern-)Hebreeuwse artikelen. Deze scriptie is grotendeels een verslag geworden van het begin van een ontdekkingsstocht naar de menora in de teksten van het Oude Testament, waarbij er veel meer uit is gekomen dan ik aanvankelijk dacht. De menora bleek namelijk naast haar waarde als herkenbaar joods 'geloofsymbool' nog meer dimensies te hebben, die de symboolwaarde verdiepen.

Haren, maart 1993

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	1
1 DE MENORA IN TEKSTEN VAN HET OUDE TESTAMENT	4
2 DE MENORA IN HET HEILIGDOM	6
2.1 HET TENTHEILIGDOM	6
2.1.1 Opdracht voor het maken van de menora	7
Ex. 25,31-40: Mozes krijgt aanwijzingen voor de menora	7
Ex. 31,8: Besaleël en Oholiab moeten de opdracht uitvoeren	19
2.1.2 De opdracht wordt uitgevoerd	20
Ex. 35,14: Mozes brengt de boodschap over aan het volk	20
Ex. 37,17-24: Besaleël maakt de menora	21
Ex. 39,37: Mozes keurt de menora goed	24
2.1.3 De plaats in het heiligdom	25
Ex. 26,35: Voorschrift voor de plaats van de menora	25
Ex. 40,4 en 24-25: De menora krijgt haar plaats	26
2.2 DE TEMPEL VAN SALOMO	27
De menora in de tempel	28
2.2.1 De menora in het eerste boek Koningen	30
1 Kon. 7,49: Tien <i>menôrôt</i> in de tempel	30
2.2.2 De menora in de boeken Kronieken	34
1 Kron. 28,15: De <i>menôrôt</i> in het tempelontwerp	34
Salomo maakt de <i>menôrôt</i> volgens plan	36
2 Kron. 4,7: <i>Menôrôt</i> van 'gewoon' goud	36
2 Kron. 4,20-21: <i>Menôrôt</i> van een bijzonder soort goud	38
2.2.3 De plundering van de tempel	40
Jer. 52,19: De <i>menôrôt</i> weggevoerd	41
Dan. 5,5: De 'Aramese menora' aan het Babylonische hof	43
3 DE MENORA IN HET VISIOEN VAN ZACHARJA	45
3.1 DE CENTRALE PLAATS VAN HET MENORA-VISIOEN	45
3.2 DE TEKST VAN HET MENORA-VISIOEN: ZACH. 4	48
3.2.1 De tekst als eenheid	48
3.2.2 Godsnaamgetallen verweven in het visioen	50
3.2.3 De bespreking van de verzen	52
1-3. De engel, Zacharja en het visioen	52
4-5. Vraag naar de eerste duiding van het visioen	58
6-10. De eerste duiding van het visioen	59
11-13. Vraag naar de tweede duiding van het visioen	64
14. De tweede duiding van het visioen	66
3.3 DE BETEKENIS VAN DE MENORA BIJ ZACHARJA	67

4	DE VORM VAN DE MENORA	69
4.1	DE TEKSTEN OVER DE VORM VAN DE MENORA	69
	4.1.1 De Pentateuch-menora: een standaard met zes armen	70
4.2	<i>MENÔRÔT</i> IN DE ARCHEOLOGIE	71
4.3	DE ROL VAN PLANTMOTIEVEN IN DE VORMGEVING	73
	4.3.1 De betekenis van de amandelbloemversiering	73
	4.3.2 De menora en de boomvorm	76
4.4	DE MENORA-VORM EN ZIJN FUNCTIE	77
	4.4.1 De menora als literair compositiemodel	77
	4.4.2 De menora in het menoramodel	78
	4.4.3 Psalm 67: de 'menora-psalm'	81
5	DE FUNCTIE EN DE BETEKENIS VAN DE MENORA	85
5.1	DE HEILIGHEID VAN DE MENORA	85
	Ex. 30,27: Heilig door zalving met de heilige zalfolie	85
	Num. 3,31 en 4,9-10: De consequenties van de heiligheid	86
5.2	DE MENORA EN HET LICHT	88
	5.2.1 De olie voor de verlichting	89
	Lev. 24,1-4: Bepalingen voor een geregelde verlichting	89
	5.2.2 De lampen moeten licht geven	92
	Num. 8,1-4: De laatste aanwijzingen betreffende de menora	92
	5.2.3 De cultische functie van de menora	95
	2 Kron. 13,11: Geregelde cultushandelingen voor JHWH	95
	De cultushandelingen en de lampen van de menora	97
5.3	DE BETEKENIS VAN LICHT EN VUUR	99
	5.3.1 De kosmische symboliek van het licht	99
	5.3.2 Licht- en vuurverschijningen en JHWH's tegenwoordigheid	102
	5.3.3 De menora als JHWH's tegenwoordigheid	103
	5.3.4 De menora en de brandende braambos	105
5.4	DE BETEKENIS VAN DE MENORA IN EEN NIET-CULTISCHE CONTEXT	106
	2 Kon. 4,10: De menora in het huis van de Sunammitische	106
6	DE LATERE SYMBOLIEK VAN DE MENORA	108
6.1	DE MENORA BUITEN HET OUDE TESTAMENT	108
	6.1.1 De menora in de deuterocanonieke boeken	108
	Sir. 26,17: De schoonheid van het licht op de menora	109
	1 Makk. 1,21: Antiochus rooft de menora uit de tempel	109
	1 Makk. 4,49-50: Een nieuwe menora in de tempel	110
	De 'chanukka-kandelaar'	111
	6.1.2 De menora in het Nieuwe Testament	111

De gelijkenis van de lamp op de lampenstandaard in de evangeliën	111
Hebr. 9,2: De menora in het heiligdom van het 'oude' verbond	113
De functie van de menora in het 'nieuwe' verbond	113
Openb. 1,12vv.: De zeven <i>menôrôt</i> in het visioen van Johannes	114
Openb. 11,4: De twee getuigen en de twee <i>menôrôt</i>	116
6.2 VOORSTELLINGEN VAN DE MENORA	117
6.2.1 De vroegste voorstellingen	117
6.2.2 De menora op de Boog van Titus	118
6.2.3 De menora in de antieke joodse kunst	120
7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE	125
HEBREEUWSE TEKSTEN EN TELLINGEN	128
Ex. 25,31-40	128
1 Kron. 28,11-19	129
Zach. 4	130
GEBRUIKTE AFKORTINGEN	131
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	132
VERANTWOORDING AFBEELDINGEN	141

INLEIDING

In deze scriptie is het object van onderzoek de menora. Het gaat hierbij om een specifiek voorwerp, dat in de teksten van het Oude Testament voorkomt, aangeduid met het begrip מְנוֹרָה.¹ In de Nederlandse bijbelvertalingen is er meestal sprake van 'kandelaar'² en ook wel van 'luchter'.³ Letterlijk betekent kandelaar 'kaarsdrager', maar dat is een verkeerde opvatting van ons begrip 'menora', omdat deze geen kaarsen maar lampen bevat. Er is zelfs sprake van een anachronisme, aangezien de kandelaar pas later door de Romeinen is uitgevonden.⁴

Het Hebreeuwse woord מְנוֹרָה komt van de stam נִיר (Ugaritisch: *nir* en Akkadisch: *nūru*), dat waarschijnlijk oorspronkelijk 'vlammen' betekende,⁵ en waarvan het woord נִיר (lamp) is afgeleid. Door middel van de zgn. מ-*praeformativum* wordt de wortel veranderd in een nomen dat het instrument aanduidt waarmee de handeling van het verbum wordt verricht.⁶ Een voorbeeld is de wortel פתח dat 'openen' betekent, het nomen met de מ-*praeformativum* is dan, 'het ding waarmee je iets opent', nl. een sleutel. Ook kan er met de מ-*praeformativum* de plaats van de gebeurtenis mee aangeduid worden.⁷ Een duidelijk voorbeeld hiervoor is het nomen מַרְבֵּץ, 'ligplaats' ('de plaats waar men zich neerlegt'), dat afgeleid is van het verbum רָבַץ, dat 'zich neerleggen' betekent.

Op een dergelijke wijze geldt dit voor מְנוֹרָה, dat dan 'de plaats waar de lampen branden' gaat betekenen.⁸ Een betere vertaling van מְנוֹרָה dan 'kandelaar' zou zijn: 'lampenstandaard'.⁹ Maar ik prefereer מְנוֹרָה onvertaald te laten en gewoon 'menora' te gebruiken.¹⁰ Het woord kan dan beter tot z'n recht komen, omdat het voorwerp, zoals uit het betoog van mijn scriptie zal blijken, meer is dan een gewone lampenstandaard.

¹ LXX: λυχνία; V: *candelabrum*.

² SV, NBG en GNB. In de Engelse bijbelvertalingen is er in de AV sprake van 'candlestick', de RSV en REB hebben echter de vertaling 'lampstand'.

³ KBS en LV. In de Friese vertaling is er sprake van 'Ljochter' en in de Duitse bijbelvertalingen van 'Leuchter'.

⁴ Zie Hyatt (1971), p. 270. Goodenough (1950/51) verwijst op p. 449 (nt. 1) naar een artikel van Avi-Yonah uit 1933 waarin deze de veelgemaakte fout onder de aandacht brengt, die de menora associeert met kaarsen.

⁵ Zie Meyers (1976) p. 18.

⁶ Zie Lettinga (1976) p. 46.

⁷ Zie Lettinga (1976) p. 46.

⁸ Meyers (1976) verklaart de menora ('lampstand') aldus 'the repository or support of the lamp, the latter object being the thing which flames' (p. 18).

⁹ Een aantal Engelstalige auteurs (w.o. Kennedy (1902) Goodenough (1950/51), Haran (1961), Cassuto (vertaald door Abrahams) (1967), North (1970), Yarden (1972), Meyers (1976) e.a.) geeft de voorkeur aan de vertaling 'lampstand' boven 'candlestick' (Zie ook noot 2). Andere auteurs, meest oudere zoals Cook (1899), Nowack (1902), maar ook Strauss (1959), prefereren de vertaling 'candlestick'. Voor de Duitstalige auteurs ligt dit simpel: zij vertalen bijna altijd 'Leuchter', een woord dat 'kandelaar' betekent (Haase (1922), Galling (1923), Eltester (1964), Goldberg (1967) e.a.). Möhlenbrink (1929) zegt overigens dat de menora slechts een deel van de luchter is en wel het onderstel van de lampen, de 'Lampenständer' (p. 263). In Nederlandstalige bijbels komt de vertaling 'lampstandaard' alleen voor bij de Nieuwe Wereldvertaling van de Heilige Schrift (Watchtower Bible 1969).

¹⁰ Een aantal auteurs prefereert dit ook (Goodenough (1950/51), Kon (1950), Wirgin (1961/62/64), North (1970) p. 183, Yarden (1972), Meyers (1976)).

Er is over de oudtestamentische menora maar weinig gepubliceerd. Naast de gebruikelijke encyclopedieën en woordenboeken¹¹ zijn er maar weinig monografieën hierover geschreven. Julius Haase publiceerde in 1922 Der siebenarmige Leuchter des Alten Bundes, seine Geschichte und Symbolik. Pas in 1972 kwam een volgende studie uit over de menora : The Tree of Light. A Study of the Menorah, The Seven-branched Lampstand van de hand van Leon Yarden. In 1976 publiceerde Carol Meyers haar dissertatie-onderzoek met de titel: The Tabernacle Menorah: A Synthetic Study of a Symbol from the Biblical Cult.

In 1965 verscheen er een overzichtsartikel van Daniel Sperber over de geschiedenis van de menora en in 1973 een artikel van M. Ben Uri specifiek over de vorm van de menora van Exodus 25.¹² Manfred Görg heeft in 1981 een artikel geschreven over de decoratie van de menora. De menora in de tempel is het onderwerp van onderzoek in het artikel van Carol Meyers uit 1979 en in die van Joseph Gutmann uit 1969 en van Rachel Hachlili en Rebecca Merhav uit 1985.¹³

Belangrijke artikelen over de oudtestamentische menora betreffen verder met name de menora uit het visioen van Zacharja. Het zijn de artikelen van Kurt Möhlenbrink uit 1929 en van Robert North uit 1970.

Een groot deel van de publikaties over de menora betreft de menora van de nabijbelse tijd. De kunsthistoricus Jacob Zwartz schreef in 1935 zijn dissertatie met de titel De zevenarmige kandelaar in de Romeinse diaspora. Maar het belangrijkste werk in dit verband is de lijvige publikatie, met veel afbeeldingen, Jewish Symbols in the Greco-Roman Period van Erwin Goodenough (verschenen in 1953-68). Artikelen over de menora uit deze periode, die voornamelijk de eerste eeuwen na Christus beslaat, zijn o.a. van Erwin Goodenough (1950/51), Heinrich Strauss (1959), W. Wirgin (1961, '62 en '64), A. Negev (1967), Arnold Goldberg (1967) en Dan Barag (1985). Met name over de betekenis van dit symbool in die periode verschillen deze en andere auteurs van mening.¹⁴ Nadat de staat Israël de menora van de Boog van Titus gekozen had als symbool voor het wapenschild, werden er artikelen speciaal aan deze menora gewijd. De belangrijkste zijn die van Maximilian Kon (1950) en van Walther Eltester (1960, herdruk 1964).¹⁵

Ten slotte is er in 1961 nog een artikel verschenen over zevenarmige luchters in christelijke kerken, geschreven door Peter Bloch.¹⁶

¹¹ Zoals de artikelen van Cook (1899), Kennedy (1902), Nowack (1902), Eisenstein (1904), Haran (1971) en Meyers (1984).

¹² Van de genoemde artikelen vermeld ik hier alleen de jaartallen waarin ze gepubliceerd zijn. Voor nadere bijzonderheden verwijs ik naar mijn literatuurlijst.

¹³ In de Jerusalem Post (1965) is er ook een aantal artikelen over de menora verschenen. Ik noem hier 'The flowering Menorah' door L.I. Rabinowitz (5/2) en 'Mystery of holy candlestick solved, claims Haifa artist' door Y. Ardon (16/4).

¹⁴ Het artikel van M. Munkacsi 'Menorah, the True Symbol of Judaism' in Semitic Studies in Memory of I. Löw. Budapest 1947, heb ik niet kunnen bekijken, maar wil het toch hier noemen.

¹⁵ Verder wil ik het artikel 'The Menorah on the Arch of Titus' van I.H. Herzog noemen (Essays in Memory of S.M. Mayer. Jerusalem, 1956), dat ik niet heb kunnen inzien.

¹⁶ Peter Bloch, 'Siebenarmige Leuchter in christliche Kirchen'. Wallraf-Richartz-Jahrbuch. Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte. Band XXIII, Köln 1961, pp. 55-190.

In deze scriptie zal de nadruk liggen op de menora zoals die voorkomt in het Oude Testament en op de vraag wat deze daarin betekent. Toch is de latere symboliek en de verschillende voorstellingen van de menora van belang, omdat dit een soort toetssteen is om te kijken wat er in de loop der eeuwen met de menora is gebeurd en of er uiteindelijk nog iets van de oorspronkelijke oudtestamentische betekenis is overgebleven.

Om te beginnen wil ik in de eerste vijf hoofdstukken de vorm, functie en betekenis van de menora gaan onderzoeken in de context van het Oude Testament. Ik zal hierbij een aantal relevante teksten nader bekijken. Ook wil ik ingaan op de functie van de lampen op de menora en wat de betekenis is van vuur en licht en wat dat voor consequenties heeft voor de betekenis van de menora.

Daarna wil ik in het zesde hoofdstuk de menora buiten de teksten van het Oude Testament in ogenschouw nemen. Het gaat hier met name om deuterokanonieke en nieuwtestamentische literatuur waarin de menora ter sprake komt (paragraaf 6.1).¹⁷

Verder wil ik aan de hand van verschillende voorstellingen van de menora een overzicht geven van de verschillende toepassingen van de menora in voornamelijk de antieke tijd (paragraaf 6.2). Daarbij zal ook kort de symbolische betekenis van de menora in die tijd ter sprake komen. Dit zesde hoofdstuk zal vanwege tijdgebrek een korter en bondiger karakter hebben dan de daaraan voorafgaande hoofdstukken. Ten slotte wil ik in hoofdstuk 7 het geheel proberen samen te vatten en er enige conclusies aan verbinden.

---

¹⁷ De na-bijbelse interpretaties van de menora, zoals beschreven door vroegjoodse schrijvers (Philo en Josephus) en in de rabbijnse literatuur (Mishna, Talmud en het Rashi-commentaar), had ik aanvankelijk ook apart willen behandelen. Ik heb besloten om het in deze paragraaf te beperken tot de bijbelse geschriften.